

ՇԱՂԱԽԻ ԵՎ ՀԱԴՐՈՒԹԻ ԵՆԹԱԲԱՐՔԱՌՆԵՐԻ ԴԵՐԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

ԱՐՄԵՆ ՅՈՒՐԻԻ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Շաղախի և Հաղրուքի ենթաբարբառներում, ինչպես Ղարաբաղի բարբառի մյուս խոսվածքներում¹, դերանունները լինում են անձնական, ցուցական, հարցական-հա-
րաբերական, որոշյալ, անորոշ, փոխադարձ, ժխտական:

Անձնական դերանուններն են՝ յղս, տու, ինքը, մուք, սուք, ուրաք:

Յրս տաբբերակը հատուկ է Շաղախի հին սերնդի խոսվածքին: Նոր սերնդի խոս-
վածքում և Հաղրուքի ենթաբարբառում այն ներկայանում է յը՛ս ձևով:

Ցուցական դերանուններն են՝ էս, էտ, էն, ըստի /ստի, ըտի/տի, ընդի/ դի, էսքան, էտքան, էնքան, էսչաք, էտչաք, ըստըդ/ստըդ, ըտըդ/տըդ, ընդըդ/դըդ (ն-ս, Հք².- ստը՛դ, աը՛դ, դը՛դ):

Հարցական-հարաբերական դերանուններն են՝ հու (վ), հինչ, հունց, վը՛ր (Հք.
վէր), ըշտըդ/շտըդ, (ն. ս., Հք.- շտըդ), հիշկան, քանէ, հիք, հուր/հոր, խէ:

Որոշյալ դերանուններն են՝ ամմէնը/ամմէնքը, ամմէն մինը, լոխ, սաղ:

Անորոշ դերանուններն են՝ մինը, օրուշը, մը՛կալը, էսհինչը, էնհինչը, մինուքը, մի
քանէնը, փղանը, փըստանը, փըլանը՛սալ:

Ժխտական են՝ վէշ մինը, վէշ մի պէն, հէշ, իսկ փոխադարձ՝ ուրաք, մինմի-
նու/մումումու դերանունները:

Անձնական դերանունների սեռական հոլովածները ենթաբարբառներում գոր-
ծածվում են որպես ստացական դերանուններ³ և փոխանվանաբար կիրառվելիս կա-
ռող են հոլովվել, ինչպես՝ իմը, իմին, իման, իմավը, քունը-քունի՛ն-քունան-քունավը և
այլն:

Շաղախի և Հաղրուքի ենթաբարբառներում դերանունները ներկայանում են
պարզ և բաղադրյալ կառուցվածքներով⁴:

Պարզ դերանուններն են՝ յըս/յը՛ս, տու, ինք՛ը, մուք, սուք, էս, էտ, հիք, քանէ, լոխ
և այլն:

Բաղադրյալ դերանուններից համադրական բարդություններ են՝ ըստըդ/ստը՛դ,
էսքան, էտչաք, մը՛կալ (մէկ+այլ), համադրական՝ մի քանէնը, վէշ մինը, վէշ մի պեն,
ամմէն մինը դերանունները և այլն:

Սաղ, փըլան, փըստան, փըլանը՛սա, հէշ դերանունները փոխառություններ են
արևելյան լեզուներից:

Դերանունների մի մասը ընդհանրապես չեզոք է դեմքի նկատմամբ, ինչպես՝ հիշ-
կան, հուր/հոր, հիք, ըշտըդ/շտը՛դ:

Որոշ դերանուններ դեմքի գաղափար են հանդես բերում հոգեբանական, ինչ-
պես՝ ամմէն մինըս, վէշ մինըս, սաղըս, իսկ որոշ դերանուններ էլ (հատկապես անձ-
նական) ռոմեն դեմքի կարգի լիակատար ղրսևորում, օրինակ՝ յըս/յը՛ս, տու, ինք՛ը,
մուք, սուք, ուրաք և այլն:

Ըստ թվի կարգի իմաստային արտահայտության, ենթաբարբառներում դերա-
նունները բաժանվում են մի քանի խմբերի:

ա) դերանուններ, որոնք ունեն թվի կարգի լիակատար դրսևորում՝ յըս/յըես, սու/սու, ինք/ը, էս, էտ, էն, ըստը/ստը՛դ, ըտը/տը՛դ, ընդը/դը՛դ, հու/վ/, հինչ, ըշտը/շտը՛դ, օրուշը, մը՛կալը, փըլանը, փըլստանը, փըլանք՛ասը,

բ) դերանուններ, որոնք ունեն եզակի ձև և եզակի իմաստ՝ քանէ, էսհինչ, էտհինչ, էնհինչ, մինը, միւնուք, ամմէն մինը, վէշ մինը, վէշ մի պէն,

գ) դերանուններ, որոնք ունեն եզակի ձև, հոգնակի իմաստ՝ ամմէնը, լօխ, սաղ, ուրուր, մինմիւն/մունմունու, մի քանէնը,

դ) դերանուններ, որոնք ընդհանրապես չեզոք են թվի կարգի արտահայտության նկատմամբ՝ ըստի/ստի, ըտի/տի, ընդի/դի, էսքան, էտքան, էնքան, էսչաք, էտչաք, էնչաք, հունց, հիշկան, հիք, խէ, հէչ:

Ձևաբանական մակարդակում հոգնակի թիվը ներկայանում է -ք, -էր, -նի (ն. ս., Հթ. -նէ) հոգնակերտներով:

Բ թվանիշ թեքությամբ կազմություններ ունեն միայն անձնական և ցուցական դերանունները՝ յըս/յըես-մուք, տու-տուք, ինք/ը-ուրաք, էս-ուստուք՝/ուստուքէր, էտ-ուտուք/ուտուքէր, էն-ունդուքէր (Շաղախի նոր սերնդի խոսվածքում և Հաղուրթի ենթաբարբառում էս, էտ, էն ցուցականների հոգնակիները ներկայանում են ստը-րանք/ստահանք, տըքանք/տահանք, դըքանք/դահանք ձևերով):

Մյուս դերանունների հոգնակին կազմվում է անվանական հիմնաբերով. միավանկները ստանում են -էր, բազմավանկները՝ -նի (ն. ս., Հթ. -նէ) հոգնակերտները, որոնց նախորդում է ուղղականի հնչյունափոխված կամ անհնչյունափոխ հիմքը, ինչպես՝ օրուշ-օրուշնի, մը՛կալ-մըկըլնի (ն. ս., Հթ.-օրուշնէ, մըկըլնէ), հու/վ/-հուվէր, հինչ-հինչէր:

Ցուցական ըստը, ըտը, ընդը և հարցական-հարաբերական ըշտը, հու/վ/, հինչ՝ դերանունները կարող են ստանալ կրկնակի հոգնակերտ (ուղղականի հիմք+էր+ք)՝ ըստը՛դէք, ըտը՛դէք, ընդը՛դէք, հուվ՛ք, ըշտը՛դէք, հինչ՛էք:

Ենթաբարբառները մի շարք առանձնահատկություններ են երևան հանում նաև դերանունների հոլովման հարացույցներում:

Ըստի, ըտի, ընդի, հունց, հուր, խէ, միւնուք, հէչ՝ դերանունները ենթաբարբառներում փոխանակական կիրառություն չունեն և չեն հոլովվում: Երբեմն գործածվում են ըստիճին, ըտիճին, ընդիճին, ըստինան, ըտինան, ընդինան ձևերը, որոնք, սակայն, կրում են խիստ մասնակի բնույթ:

Թեքվող դերանուններին հատուկ է հոլովման երկու տիպ՝ անվանական, երբ դերանունները ստանում են գոյականներին հատուկ հոլովակերտներ (մինը-մինին-մինան-մինավը) և դերանվանական, երբ դերանունների ուղիղ և թեք հոլովածները ներկայանում են տաբարմատներով (յըս-իմ-ինձ և այլն):

Անվանական հոլովում: Դերանունների մեծ մասին հատուկ են ուղիղ և թեք բոլոր հոլովածները, բացառությամբ ներգոյականի, որը հիմնականում բաղադրվում է տրականից և մաչին կապից՝ մինին մաչին, էսհինչին մաչին և այլն: Դրանք են՝ ինք/ը, էս, էտ, էն, հու/վ/՝ դերանունների հոգնակի ձևերը՝ ուրաք, ուստուք/ըստըքանք, ուտուք/ըտըքանք, ունդուք/ընդըքանք, հուվէք և էսքան, էտքան, էնքան, էսչաք, էտչաք, էնչաք, ըստը, ըտը, ընդը, ամմէնը, ամմէն մինը, լօխ, սաղ, մինը, օրուշը, մը՛կալը, էսհինչը, քանէ, վէշ մինը, վէշ մի պէն՝ դերանունները: Մյուս բոլորն էլ ունեն չորսական հոլոված, որոնք կազմվում են անվանական հոլովման սկզբունքներով. տրականը բաղադրվում է ուղղականի հիմքից և հոլովական թեքությոններից, բացառականը և գործիականը հանդես են գալիս երկու կազմությամբ՝ պարզ (ուղղականի հիմք+վերջավորություն) և վերլուծակա՝ (տրական հոլոված+անա) գործիական՝ անավ (քառմասնիկ): Երե խոսքը վերաբերում է իրի, բացառականի և գործիականի կազմությունը պարզ է, իսկ եթե անձի մասին է՝ կազմությունը վերլուծական է: Այդ իսկ պատճառով ըստը, ըտը, ընդը, ըշտը (ն. ս., Հթ.-ստը՛դ, տը՛դ, դը՛դ, շտը՛դ), հինչ, վէշ մի պէն

դերանունները նշված հոլովներում ունեն միմիայն պարզ, իսկ ուրաք, ուստուք՝ ուստուք՝, ունդուք՝ (ն. ս., Հք.-ստորանք, տըրանք, դըրանք), հուվերք, սադ, օրուշ, մըկալ, փըլան, փըստան, փըլանք՝աս դերանունները՝ միմիայն վերլուծական կազմությամբ:

Ուրաք, ուստուք՝, ուտուք՝, ունդուք՝, հուվերք դերանունները տրականում թեքվում են ք/ց հերթագայությամբ, ինչպես.

Ուղղ.	ուրաք	հուվերք
Տր.	ուրաց	հուվերց
Բաց.	ուրաց անա	հուվերց անա
Գործ.	ուրաց անավ	հուվերց անավ

Ի/ն/ հոլովանիշով թեքվում են՝ էսքան, էտքան, էնքան, էսչաք, էտչաք, էնչաք, ըստը, ըտըդ, ընդդը, ըշաղը, ամմենը, ամմեն մինը, մինը, լօխ, սադ, մի քանենը, էսհինչը, էտհինչը, էնհինչը, հինչ, վըր՝, քանէ, վէշ մինը, վէշ մի Կէն դերանունները, ինչպես նաև օրուշը, մըկալը, փըլանը, փըստանը, փըլանք՝ասը դերանունների եզակի ձևերը.

Ուղղ.	էսքանը
Տր.	էսքանին
Բաց.	էսքանան/էսքանին անա
Գործ.	էսքանավը/էսքանին անավ

Ուղղ.	մըկալը
Տր.	մըկալին (ն. ս, Հք.-մըկալէն)
Բաց.	մըկալին անա (ն. ս, Հք.-մըկալէն անա)
Գործ.	մըկալին անավ (ն. ս, Հք.-մըկալէն անավ)

Ուղղ.	ըստը՝դք (ն. ս, Հք.-ստը՝դէք)
Տր.	ըստըդէքին (ն. ս, Հք.-ստըդէքէն)
Բաց.	ըստըդէքան (ն. ս, Հք.-ստըդէքան)
Գործ.	ըստըդէքավը (ն. ս, Հք.- ստըդէքավը)

Տրականում ու/ն/ հոլովանիշ ստանում են օրուշնի, մըկալնի, փըլաննի, փըստաննի, փըլանք՝ասնի հոգնակի ձևերը, ինչպես.

Ուղղ.	օրուշնի (ն. ս, Հք.-օրուշնէ)	փըլաննի (ն. ս, Հք.- փըլաննէ)
Տր.	օրուշնուն	փըլաննուն
Բաց.	օրուշնուն անա	փըլաննուն անա
Գործ.	օրուշնուն անավ	փըլաննուն անավ

Մի շարք դերանուններ, որոնք թեքվում են ի/ն/ հոլովանիշով, անորոշ առման դեպքում տրականում ստանում են -ու հոլովանիշ թեքույթը, օրինակ՝ ուրուշին տօնը- ուրուշու տօն, լօխնին խօխենքը-լօխնու խօխենք՝, ըստը՝դին ճուրը-ըստը՝դու ճուր և այլն:

Հարցական-հարաբերական՝ հիբ, հիշկան և փոխադարձ՝ ուրուր, միմմիու (մուն- մունու դերանուններն ունեն թերի հոլովում: Հիբ դերանունը չունի գործիական հոլով, տրականը կազմվում է ժամանակ ցույց տվող գոյականների մման՝ վա հոլովանիշ թեքությով, բացառականը ստանում է -անց վերջավորությունը, հիշկան դերանունը չու-

նի տրական հոլով, բացառականը և գործիականը ունեն պարզ կազմություն:

Ուղղ.	հիբ.	հիշկան
Տր.	հիբվա	-
Բաց.	հիբանց	հիշկանան
Գործ.	-	հիշկանավ

Փոխադարձ դերանունները, ինչպես գրաբարում, չունեն ուղղական հոլով, բացառականը և գործիականը կազմվում են վերլուծական եղանակով.

Ուղղ.	-	-
Տր.	ուրտուր	մինմինու/մունմունու
Բաց.	ուրտուր անա	մինմինու/մունմունու անա
Գործ.	ուրտուր անավ	մինմինու/մունմունու անավ

Որոշ հարադիր բայերում՝ ուրտութեցավ տալ, ուրտութեցավ ածիլ/ածէլ, ուրտութեցավ ընգընիլ/ընգընէլ, պահպանվել է գրաբարյան իրերաց ձևը:

Դերանվանական հոլովում: Դերանվանական հոլովման առանձնահատկությունները հանդես են գալիս սեռական և տրական հոլովներում, իսկ բացառականն ու գործիականը կազմվում են անվանական հոլովման ընդհանուր սկզբունքներով:

Դերանվանական հոլովմամբ քերվում են անձնական յըս (ն. ս, Հթ.- յը'ս), տու, ինք'ը, մուք, տուք, ցուցական էս, էտ, էն, հարցական-հարաբերական հու/վ/ դերանունները:

Անձնական յըս/յը'ս, տու, մուք, տուք դերանուններն, ի տարբերություն մյուս բոլոր դերանունների, ունեն հնգական հոլովաձև՝ ուղղական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական: Այս դերանունների սեռականը և տրականը ընդհանուր առմամբ նույնն են գրաբարի հետ: Եղած տարբերությունները պատմական հրնչյունափոխության արդյունք են:

Բացառականը և գործիականը ունեն համադրական կառուցվածք՝ տրական հոլովաձև+անա/անա (գործիական՝ անավ) վերջավորություն:

Ինք'ը անձնական դերանունը սեռական հոլովաձև չունի: Տրականն առնչվում է գրաբարյան իրեան հիլովաձևին՝ իրեան-ուրան: Բացառականը և գործիականը կազմվում են վերլուծական եղանակով՝ տրական հոլովաձև+անա, անավ (ն. ս, Հթ.- նաև նըստա, նըստավ) բառ-մասնիկ:

Որոշ դարձվածներում պահպանվել է գրաբարյան զինքն-զինք'ը հայցական հոլովաձևը՝ զինքը օտիլ (Հթ.- օտէլ), զինք'ը տըփէրավը կ'ալ, որտեղ, սակայն, «զինք'ը» կրել է իմաստափոխություն և պարզապես նշանակում է «մարմին»:

Անձնական դերանունների հոլովման հարադրույցներն են.

Շաղախ (հին սերունդ)		Շաղախ (նոր սերունդ), Հաղութ
Ուղղ.	յըս	յը ս
Սեռ.	իմ	իմ
Տր.	իմծ	իմծ
Բաց.	ընձանա	իմձանա
Գործ.	ընձանավ	իմձանավ
Ուղղ.	տու	տու

Մեռ.	քու	քու
Տր.	ք'ըզ	ք'ը'զ
Բաց.	ք'ըզանա	ք'ըզանա/ք'իզանա
Գործ.	ք'ըզանավ	ք'ըզանավ/ք'իզանավ

Ուղղ.	մուք	մուք
Մեռ.	մըք	մը'ք/մէք
Տր.	մըզ	մը'զ/մէզ
Բաց.	մըզանա	մըզանա/միզանա
Գործ.	մըզանավ	մըզանավ/միզանավ

Ուղղ.	տուք	տուք
Մեռ.	ծըք/ծէք	ծը'ք/ծէք
Տր.	ծըզ	ծը'զ/ծէզ
Բաց.	ծըզանա	ծըզանա/ծիզանա
Գործ.	ծըզանավ	ծըզանավ/ծիզանավ

Ուղղ.	իւնք'ը	իւնք'ը
Տր.	ուրան	ուրան
Բաց.	ուրան անա	ուրան անա/ընստա
Գործ.	ուրան անավ	ուրան անավ/ընստավ

Յուցական էս, էտ, էն դերանունները ունեն չորսական հոլովածն՝ ուղղական, տրական, բացառական և գործիական: Այս դերանունների տրականը Շաղախի հին սերնդի խոսվածքում առնչվում է հին հայերենի այս, այդ, այն դերանունների սեռական հոլովածին՝ այսր-ուստուր, այդր-ուտուր, այնր-ունդուր, իսկ նոր սերնդի խոսվածքում, ինչպես Հաղբուքի ենթաբարբառում՝ գրաբարի սա, դա, նա դերանունների սեռական հոլովածին՝ սորա-ստըրա, դորա-տըրա, նորա-դըրա⁶:

Բացառականը և գործիականը ընդհանուր առմամբ կազմվում են վերլուծական եղանակով, չնայած Հաղբուքի ենթաբարբառում և Շաղախի նոր սերնդի խոսվածքում գործածական են նաև համադրական ձևերը՝ ստըրանա, տըրանա, դըրանա, ստըրանավ, տըրանավ, դըրանավ, որտեղ ստրականի -ա վերջավորությունը սղվել է, և հիմքը համադրվել է բառ-մասնիկին:

Շաղախ (հին սերունդ)

Շաղախ (նոր սերունդ), Հաղբուք

Ուղղ.	էս	էս
Տր.	ուստուր	ստըրա
Բաց.	ուստուր անա	ստըրա անա/ընստա
Գործ.	ուստուր անավ	ստըրա անավ/ընստավ

Ուղղ.	էտ	էտ
Տր.	ուտուր	տըրա
Բաց.	ուտուր անա	տըրա անա/ընստա
Գործ.	ուտուր անավ	տըրա անավ/ընստավ

Ուղղ.	էն	էն
Տր.	ունդուր	դըրա
Բաց.	ունդուր անա	դըրա անա/ընստա

Հարցական-հարաբերական հու(վ) դերանունը թեքվում է վ/ր հերթագայությամբ: Տրականը՝ որ համապատասխանում է գրաբարյան սեռական հոլովածին՝ ոյր-հուր, պահպանում է ուղղականի հիմքը, բացառականը և գործիականն ունեն վերլուծական կառուցվածք.

Ուղղ.	հու(վ)	
Տր.	հուր	
Բաց.	հուր անա	ն. ս, Հթ.-մակ՝ նըստա
Գործ.	հուր անավ	ն. ս, Հթ.-մակ նըստավ

Այսպիսով, Շաղախի և Հաղրուքի ենթաբարբառները, որպես Ղարաբաղի բարբառի ենթաբարբառներ, ներկայանում են մույն դերանվանական համակարգով, իրարից ունենալով որոշակի տարբերություններ, որոնք հատկապես դրսևորվում են անձնական և ցուցական դերանունների հոլովման մեջ:՝

Էս, էտ, են դերանունների տրականը Շաղախում առնչվում է հին հայերենի այս, այդ, այն, իսկ Հաղրուքում՝ սա, դա, մա դերանունների սեռական հոլովածին: Լուրջ տարբերություններ են ներկայացնում մակ վերլուծական բացառականի և վերլուծական գործիականի կազմությունները, որոնք Հաղրուքի ենթաբարբառում բաղադրվում են մակ նըստա բառ մասնիկի հարադրությամբ:

Մական այս տարբերությունները չեն տարածվում Շաղախի մոտ սերնդի խոսվածքի վրա, որը ենթարկվելով Հաղրուքի ենթաբարբառի խիստ ազդեցությանը, աստիճանաբար մոռացության է տալիս մայրենի ենթաբարբառի առանձնահատկությունները, ինչը վկայում է, որ Շաղախի ենթաբարբառը գտնվում է կործանման եզրին:

Հայոց լեզվի և գրականության ամբիոն

Ստացված է 03.02.1997

Գրականություն

1. Հմմտ. Կ. Դավթյան, Լեոնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Երևան, 1966, էջ 127-140:
2. Ն. ս-Նոր սերնդի խոսվածք, Հթ.-Հաղրուքի ենթաբարբառ:
3. Հմմտ. Ա. Արրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, 1976, էջ 85:
4. Հմմտ. Ա. Հանեյան, Տիգրանակերտի բարբառը, Երևան, 1978, էջ 89:
5. Հաղրուքի ենթաբարբառում և Շաղախի մոտ սերնդի խոսվածքում վերլուծական բացառականը և գործիականը կարող են կազմվել մակ տրական հոլովածին և նըստա (գործիական՝ նըստավ) բառ մասնիկի հարադրությամբ:
6. Հմմտ. Ա. Արրահամյան, նշվ. աշխ. էջ 79-80:

Армен Саргсян

Разряды местоимений в поддиалектах Шагаха и Гадрута

Резюме

В статье представлены разряды местоимений в поддиалектах Шагаха и Гадрута. Исследуются различия между говором молодого и старого поколения, что является результатом воздействия Гадрутского поддиалекта.

Одновременно сравниваются разряды местоимений в поддиалектах и грабаре.